

PAUL CELAN
(METAFORIKUS) FŐNÉVI
SZÓÖSSZETÉTELEINEK
ÉRTELMEZÉSÉHEZ*

DANYI MAGDOLNA

1.

Celan (metaforikus) főnévi szóösszetételeinek vizsgálatát megelőzően különbséget kell tennünk Celan metaforikus szóösszetételei és az ad hoc szóösszetételek képviselte nyelvi *neologizmusok* között. Dressler¹ egyik példáját felidézve, amikor Strittmatter elbeszélésében a VOGEL-SCHLAUCH (madártömlő) ad hoc szóösszetételt használja, egy olyan neologizmust hoz létre, melynek jelentése a szövegkörnyezetben nemcsak egyértelműsödik, hanem egy olyan körülírható valóságtényre vonatkozik, amely e szóösszetétel nélkül is kifejezhető lenne. Celan metaforikus szóösszetételei esetében ez a közvetlen valóságvonatkozás nem áll fenn. Celan metaforikus szóösszetételei felidéznek valamit, ami e felidézés nélkül nem létezne, s ami csak *ezzel* a szóval nevezhető meg. Épp ezért, ahogy erre P. H. Neumann² figyelmeztet (a Celan-szakirodalomban ő az egyetlen, aki Celan újonnan alkotott szóösszetételeivel foglalkozott), alig van értelme a merőben költői szóösszetételek esetében neologizmusokról beszélni. „Ha a költői nyelv a természetes nyelvtől strukturálisan és a jelentést illetően is több-kevesebb szavában eltér, ha általa olyasmi is kifejezhető, ami a természetes nyelvhasználatban, végső fokon *inexistens* marad — akkor az új, vagyis a természetes nyelvhasználatban nem létező szavak megjelenése a költői nyelv létrehozására irányuló, minden egyes versben állandósuló nyelvteremtés folyamatának a jelölőjévé lesz. E folyamatban — a természetes nyelvnek költői nyelvévé való átszerveződésének a folyamatában — egy szó újdonságjellege jelentéktelen” (P. H. Neumann).

A metaforikus (költői) szóösszetétel értelmezésekor a szóösszetétel

* Részletek egy hosszabb tanulmányból

tehát sohasem vonatkoztatható el szövegekörnyezetétől, pontosabban, attól a folyamattól, ami a költői szöveget létrehozza. Celan újonnan alkotott szóösszetételei egyedül a költői nyelvhasználatban jutnak jelentéshez — pl. a *redukció*, a *tömörítés* folyamatának megtestesítőjeként.

Mindebből viszont az is következik, hogy Celan újonnan alkotott szóösszetételeinek értelmezése során nem csupán a költői nyelv strukturális sajátosságaihoz és funkcionálásának módjához jutunk közel, hanem egyúttal Celan költői világába is betekintést nyerünk. De csak azért betekintést, mert az elemzés anyagát képező főnévi szóösszetételek korántsem méritik ki a Celan költészetében fellelhető metaforikus főnévi és más névszói szóösszetételeket.

Az anyag kiválasztása mégsem tetszőlegesen történt, s így az elemzésre kerülő szóösszetételek Celan költői nyelvének és világának, ha nem is meghatározásául, de jellemzéséül szolgálhatnak. Az anyag kiválasztásakor ugyanis két egymással szorosan összefüggő szempontot vettem figyelembe: egy merőben mechanikusát, vagyis hogy melyik főnév jelenik meg legtöbbször Celan költői szókincsében, s hogy ezek közül melyekkel alkot legtöbbször főnévi szóösszetételt; s egy motívumvizsgálatra irányuló, azt előlegező szempontot, vagyis hogy Celan költészetének olvasásakor Celan költői világában mely főnevek tűntek szemantikailag a legmegterheltebbeknek. E két szempont lényegében a főnévi szóösszetételek „megszűrésére” szolgált, hiszen a szemantikailag legmegterheltebb kifejezések egyben a legtöbbször előforduló kifejezések is, Celan ún. „kulcsszavai” közé tartoznak.

Celan költői világában élesen megkülönböztethető három motívumkör. Ezek az *emberi test*, a *természeti jelenségek* és a *költői beszéd* motívumok, ill. a körükbe tartozó kifejezések. Celan alig néhányszor írja le azt a szót, hogy MENSCH (ember), ám 148 alkalommal fordul elő költészetében az AUG/AUGE (szem) kifejezés, mellyel 27 főnévi szóösszetételt alkot. A HERZ (szív) kifejezés 59-szer fordul elő költészetében, s egyben vele alkotja a legtöbb — 35 — főnévi szóösszetételt. Ez vezérelt, hogy az emberi test motívumát e két főnévvel alkotott szóösszetételek képviseljék elemzésemben. A NACHT (éj) kifejezés 67-szer ismétlődik költészetében, s 20 főnévi szóösszetételt alkot vele; a STERN (csillag) kifejezés „mindössze” 24-szer fordul elő önállóan, ám 21-szer főnévi szóösszetételben; míg a STEIN (kő) kifejezés 60-szor jelenik meg önállóan s 32-szer főnévi szóösszetételben. E főnevek, különösen a NACHT és a STEIN, nemcsak Celan leggyakrabban használt kifejezései, hanem költői világának hangsúlyos, költői létszemléletét meghatározó elemei is. A költői beszédre vonatkozó kifejezések közül a WORT (szó) főnevet választottam, mely 102 alkalommal jelenik meg önálló szóként, s 24 főnévi szóösszetételt alkot vele.

A hat főnév (AUG, HERZ, NACHT, STERN, STEIN és WORT) mintegy 160 szóösszetétel összetevő tagja. E szóösszetételeknek azon-

ban nem mindegyike metaforikus szóösszetétel, találunk köztük lexikalizált szóösszetételeket is, pl. AUGENBLICK (*szempillantás*), valamint olyan újonnan alkotott szóösszetételeket, amelyek mint szóösszetételek szintén nem tekinthetők metaforikusoknak, pl. NOVEMBERSTERNEN (*novembercsillagok*). Minthogy a lexikalizált szóösszetételek legtöbbször a metaforikus nyelvhasználat elemeként jelenik meg, azaz metaforikus jelentéssel, tanulságosnak vélem ezek elemzését is. Másrészt az újonnan alkotott, de nem metaforikus szóösszetételek elemzése közvetett módon — az eltérések révén — szintúgy a metaforikus szóösszetételek értelmezéséhez segíthet hozzá, elemzésüket ezért is szükségesnek tartom.

2.

Szövegelméletében Petőfi S. János³ ötféle világot különböztet meg: 1) az alkotó világa; 2) az alkotó által intendált világ, ahogy az a szövegben manifesztálódik; 3) a befogadó hipotézise az alkotó világra; 4) a befogadó hipotézise a szövegben manifesztálódó világra és 5) a befogadó világa. A szövegértelmezés során a befogadó hipotéziseket állít fel az alkotó által intendált, a szövegben manifesztálódó világra. A hipotézisek felállítására egy modellkonstruálásnak kell megfeleljen. A modellkonstruálás egy „olyan modell keresése, amelyben az, amit a szövegalkotó az interpretálandó szövegben kifejezésre juttatott, valóban igaz lehet. (...) A modell-konstruálást (pontosabban annak megkezdését) vezérlő alaptényező az az ismeret, amivel az interpretátor a különféle *pragmatikai-szemantikai szövegosztályokra* és a *kommunikációs szituációk típusaira* vonatkozóan rendelkezik, valamint az a hipotézis, amit az interpretálás (és/vagy az interpretálandó szöveg) kontextusára vonatkozóan alkot. (...) A két alapvető pragmatikai-szemantikai szövegosztály a *nem fikcionális* és a *fikcionális* szövegekként interpretálandó szövegek osztálya. Szükséges továbbá különbséget tenni a *szó szerinti* és a *nem szó szerinti* értelemben interpretálandó szövegek osztálya között”. (A kiemelések Petőfi S. Jánostól.) Az, hogy egy szöveg fiktiivnek minősül-e vagy sem, az értelmezőtől függ, vagyis attól, hogy a szövegben leírt tényállásokat az általa való világnak tekintett világ tényállásainak tudja-e tartani.

Celan költészetében eltérő pragmatikai-szemantikai szövegosztályokkal és kommunikáció-szituáció típusokkal találkozunk. Dominánsnak azonban a nem fikcionális szöveg nem szó szerinti értelemben vett közlésmódja tekinthető, miközben, különösen költészetének utolsó korszakában, fellelhető a fikcionális szövegosztály is, szó szerinti, ill. nem szó szerinti értelemben vett közlésmóddal.

1. *Szó szerinti értelemben értelmezhető lexikalizált szóösszetétel nem metaforikus használattal*

Azok a lexikalizált szóösszetételek tartoznak ide, amelyek a kontex-

tusban szó szerinti értelemben jutnak jelentéshez, pl. „Vom STERNBILD des Hundes...” („A kutya csillagképéről...”) az *Und mit dem Buch aus Tarussa (És a tarusszai könyvvel)* című versben.

E szóösszetételek szerkezetüket illetően tovább osztályozhatók, mivel azonban a 159 szóösszetétel közül mindössze 12 tartozik ide, rendszerezésük helyett csupán egyedi értelmezésükre kerülhet sor.

2. Szó szerinti értelemben értelmezhető lexikalizált szóösszetétel metaforikus használattal

Azok a lexikalizált szóösszetételek tartoznak ide, amelyek a kontextusban nem szó szerinti értelemben jutnak jelentéshez. E szóösszetételek további két alcsoportba oszthatók. Külön alcsoportot képeznek azok a szóösszetételek, amelyek komplex lexéma voltakban jutnak nem szó szerinti értelemben vett jelentéshez, azaz metaforikus jelentésmódosuláshoz, pl. a KIESELSTEIN (kavics) szóösszetétel az *Es ist alles anders (Minden másként van)* című versben, s ismét másik alcsoportot alkotnak azok a lexikalizált szóösszetételek, amelyekben a komplex lexéma felbontására, ill. újraalkotására kerül sor, s az összetevő tagoknak a nyelvhasználatban konvencionálódott jelentésű kapcsolódása szemantikailag újraértékelődik, pl. a HAARSTERN (hajcsillag-üstökös csillag) szóösszetétel a *Strähne (Hajfürt)* című versben.

E második alcsoporton belül sajátos helyet foglalnak el az orvosi szaknyelvből átvett szóösszetételek, amelyek szövegkörnyezetükben nem szakszói mivoltukban jutnak jelentéshez, s mind az összetevő tagok kapcsolatának jellegében, mind a szövegkörnyezetükbe való beilleszkedésük módjában metaforikus folyamat érvényesül, pl. a HERZSCHATTEN (szívárnyék) szóösszetétel a *Deine Augen in Arm (Szemeid a kézben)* című versben.

3. Szó szerinti értelemben értelmezhető nem lexikalizált (újonnan alkotott) szóösszetétel nem metaforikus használattal

Az újonnan alkotott celani szóösszetételek első nagy osztályát azok a főnévi szóösszetételek alkotják, amelyeknél az összetevő tagok megőrzik lexikalizált jelentésüket, ám a szóösszetételben bizonyos mértékű, a természetes nyelvi tapasztalattal, valamint a világra vonatkozó tapasztalattal rekonstruálható jelentésmódosulás jön létre. E szóösszetételeket általánosan jellemzi, hogy a természetes nyelvhasználattal kompatibilis módon sűrítenek egyetlen kifejezésé egy redundánsnak látott szintetikai szerkezetet. A szóösszetétel a felesleges (grammatikai, szemantikai) információk elhagyását szolgálja, tehát a költői nyelvi redukció egy alakzatának felel meg, eközben azonban a szóösszetételben jelölt tényállás egyediesítése, „fogalmi önállósulása” következik be, pl. a NACHTWIND (éjszél) szóösszetétel a *Das ganze Leben (Az egész élet)* című versben.

A szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újonnan alkotott) metaforikus szóösszetételek nem összefoglaló helyzetben két további osztályba

csoportosíthatók annak alapján, hogy az összetevő tagok kapcsolata szisztéma konform vagy szisztéma nem konform módon értelmezhető. Amennyiben rendelkezésünkre állna egy szemantikaikategória-rendszer, úgy két osztály közötti különbséget a szemantikai jegyek alapján is meg lehetne fogalmazni.

Szemben a nem metaforikus szerkezetű, de jelentésében a szöveg metaforikus folyamataiban aktualizált szóösszetétellel (3), a metaforikus szerkezetű szóösszetételekben egy összetett pragmatikai-szemantikai rendszerbe ágyazott, *kétlépcsős* metaforaszerkezetről van szó: 1) a metaforikus szóösszetétel önmagában értelmezésre váró nyelvi aktus, mely 2) jelentéskonkrétizációhoz szövegkörnyezetében, a szövegalkulás metaforikus folyamataiban jut.

4. *Szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újonnan alkotott) metaforikus szóösszetétel „magát feloldó” helyzetben*

A „magát feloldó helyzet”-ben fellépő metaforikus főnévi szóösszetételek egy olyan komplex tényállást sűrítenek a redukcióban, amely a világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalatnak nem mond ellent, de a világra vonatkozó tapasztalattal nem rekonstruálható. A nyelvi tapasztalat alatt a lexikalizált szóösszetételeknél megfigyelhető, a két összetevő tag közötti kapcsolatlelésítés jellegére való analógiás visszautalást értem, pl. a SCHNEEHAUFEN (hórakás, hóhalom) lexikalizált szóösszetétellel nyelvileg analóg a WORTHAUFEN (szóhalom) újonnan alkotott szóösszetétel az *Und mit dem Buch aus Tarussa (És a taruszsza-i könyvvel)* című versben. A szóösszetétel összetevő tagjai nem zárják ki teljesen egymást, legalább egy olyan szemantikai jeggyel vagy tulajdonsággal rendelkeznek, amelyek kapcsolatba hozhatók egymással. E szemantikai jegyek vagy tulajdonságok azonban a két összetevő tag jelöltje szemantikai jegyeinek vagy tulajdonságainak a hierarchiájában nem azonos szinten helyezkednek el.

A „magát feloldó helyzet”-ben fellépő metaforikus szóösszetételek szintagmatikusan önálló egységet alkotnak, s szemantikailag a közvetlen szövegkörnyezetüket létrehozó, metaforikus folyamat elemeiként jutnak konkrét jelentéshez.

5. *Szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újonnan alkotott) metaforikus szóösszetétel „magát értelmező” helyzetben*

A szóösszetételek tapasztalati úton nem rekonstruálható, komplex tényállást sűrítenek, azaz tapasztalati úton nem hozható létre interszjektíve ellenőrizhető logikai determináció az összetevő tagok között. A szóösszetételhez a nyelvi tapasztalat által vezérelt analógiás gondolkodás alapján hozzárendelhető egy szintaktikai szerkezet, ez azonban nem járul hozzá a szóösszetétel értelmezhetőségéhez. A szóösszetétel mélystruktúrája megfogalmazatlan, jelentése pedig nyitott marad, ám a szövegkörnyezetet létrehozó metaforikus folyamatban felépül egy metaforikus értelem. A tapasztalat alapján külön-külön

megértett összetevő tagok jelöltjének ugyanis legalább egy szemantikai jegye vagy tulajdonsága hitelesítődik, „komolyan vevődik” a közvetlen szöveggörnyezetben, mely így a szintagmatikusan nem önálló szóösszetétel modifikátoraként lép fel, pl. „... magnetisch ziehts, mit HERZFINGERn, an / dir, Erde ...” („... mágnesezen húzza, szívujjjakkal, / hozzád, föld...”) a *Hüttenfenster (Kunyhóablak)* című versben.

6. Szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újjonnan alkotott) metaforikus szóösszetétel „összefoglaló helyzet”-ben

A szóösszetételek tapasztalati úton nem rekonstruálható, komplex tényállást sűrítene. A szóösszetételekhez a nyelvi tapasztalat által vezérelt analógiás gondolkodás útján hozzárendelhető egy szintaktikai szerkezet, ez azonban nem járul hozzá a szóösszetétel értelmezhetőségéhez. A külön-külön megértett szavak kapcsolatának mélystruktúráját az egy nagyobb kompozicionális egységet alkotó szöveggörnyezetből vagy a szövegegeszből lehet levezetni. A szintagmatikusan nem önálló szóösszetételek a szöveget létrehozó metaforikus makrofolyamatokban szemantikailag szintetizáló, „összefoglaló” szerepet vállalnak magukra. E makrofolyamatokat illetően *anaforikus*, pl. a HERZSINN (szívértelem) szóösszetétel a *Huhediblu (Huhediblu)* című versben, vagy *kataforikus* helyzetben lépnek fel, pl. a WORTAUFSCHÜTTUNG (szófeltöltődés) a *Wortaufschüttung (Szófeltöltődés)* kezdetű versben.

7. Szó szerinti értelemben nem értelmezhető (újjonnan alkotott) metaforikus szóösszetétel „izolált helyzet”-ben

A szóösszetételek tapasztalati úton nem rekonstruálható, komplex tényállást sűrítene. A szóösszetételekhez a nyelvi tapasztalat által vezérelt, analógiás gondolkodás útján hozzárendelhető egy szintaktikai szerkezet, ez azonban nem járul hozzá a szóösszetétel értelmezhetőségéhez. A külön-külön megértett összetevő tagok kapcsolatának mélystruktúráját sem a közvetlen szöveggörnyezetből, sem a szövegegeszből nem lehet levezetni. A szóösszetétel összetevő tagjai úgy kapcsolódnak egymáshoz, ahogyan két önálló mondat kötődik egymáshoz. Két egymást kizáró nyelvi elem közt állítódik fel logikai determináció, azaz két olyan nyelvi elem közt, amelynek egyetlen szemantikai jegye vagy tulajdonsága sem hozható kapcsolatba egymással. A szintagmatikusan önálló egységeket képező szóösszetételek sifreként (chiffre), ill. „név”-ként épülnek be a szöveget létrehozó metaforikus folyamatba, pl. a STEINATEM (kőlélegzet) szóösszetétel a *Das auswärtsstehende Land (A fellenült ország)* című versben.

E szóösszetételek helyzeti izolációja azonban nem feltétlenül a maguk inherens tulajdonsága; az értelmezőtől függ, hogy fel tudja-e lelni a szöveggörnyezetben s a szövegegeszben azokat a szemantikai folyamatokat, amelyek révén a szóösszetétel összetevő tagjai egymással kapcsolatba hozhatók, s a szóösszetétel a metaforikus folyamat részesévé lehet. Amennyiben a szöveget létrehozó metaforikus folyamatokban a szó

összetétel izolációja nem szüntethető meg, még mindig megkísérrelhető a költői életmű egészéből való kikövetkeztetés.

II.6. METAFORIKUS SZÓÖSSZETÉTEL ÖSSZEFOGLALÓ HELYZETBEN

Metaforikus szóösszetételnek „összefoglaló helyzetben” azokat a szóösszetételeket neveztem, amelyek a szöveget létrehozó, metaforikus nyelvi-szemantikai makrofolyamatokban jutnak jelölő funkcióhoz. E metaforikus nyelvi-szemantikai makrofolyamatok lehetnek anaforikusak vagy kataforikusak. E szóösszetételek olyan, a világra vonatkozó tapasztalattal nem rekonstruálható, komplex tényállást sűrítenek, amely a szövegvilágot kialakító részmozzanatok összefoglalását jelenti.

ANAFORIKUS MAKROFOLYAMATOK

II.6.1. ANAFORIKUS ÖSSZEVONÁS

Anaforikus összevonásnak azt a nyelvi-szemantikai folyamatot nevezem, amelyben a szóösszetétel összetevő tagjai a szövegben már előfordultak, s amelyeknek az anaforikus újrafelvétel során bekövetkező összevonása hozza létre a szóösszetételt. Az összetevő tagok közti kapcsolat a szöveg által előstrukturált. A szóösszetételben megfogalmazott komplex tényállás korábbi állításoknak az egymásvonatkoztatottságát jelenti: BLINDENWORT (vakok szava).

A BLINDENWORT szóösszetétel a *Sprachgitter* kötet *Blume* című versében fordul elő: „Blume — ein Blindenwort.” („Virág — egy vakszó.”).

A BLINDENWORT szóösszetétel fordítható a „vakszó” kifejezéssel, jelentése azonban „a vakok szava”, „a vakok által kimondott szó” körülírással parafrázálható, hasonlóan a BLINDENSCHRIFT szóösszetételhez, mely a magyar nyelvben a „vakírás” kifejezéssel rögzítődött, ám amely a „vakok írásmódját” jelenti.

A szóösszetételben megfogalmazott komplex tényállás korábbi állításoknak az egymásra vonatkoztatását jelenti, mégpedig oly módon történő egymásra vonatkoztatását, hogy a szóösszetétel összetevő tagjai a szövegben már előfordultak.

A vers a „kő” kifejezéssel kezdődik („Der Stein.”), majd a második versorban egy, a kőre vonatkozó állítással folytatódik, beemelve egyúttal a beszélő én-t is, a közlés a beszélő én cselekvése és a kő közötti összefüggésre mutat rá: „Der Stein in der Luft, dem ich folgte.” („A kő a levegőben, amelyet követtem.”) A harmadik versor egy megszólítással és egy hasonlattal élő közlés alkotja, amelyben az ismételtlen visszatérő „kő” kifejezés a megszólított szemének a hasonlítójává lesz: „Dein

Aug, so blind wie der Stein.” („A szemed oly vak, akár a kő.”) A megszólítással és hasonlítással élő közlésben a hasonlítás alapjául a „vakság” szolgál. Minthogy nem célom a vers komplex elemzése, elegendőnek tartom annak megállapítását, hogy az élettelen, szervesen anyagot jelölő STEIN kifejezés jelentéséhez a kifejezés konnotációs rendszerében a „vakság” jelentés (tulajdonságjegy) is hozzárendelődik. A BLINDENWORT szóösszetétel szövegbeli szerepének és jelentésértelmezésének szempontjából fontosabb annak tudatosítása, hogy a megszólított szeme vak, amelyből, a szem kifejezést metonimikusan fogva fel, arra következtethetünk, hogy a megszólított személy vak. A beszélő énről az első versszak közlései alapján ez nem állapítható meg, legfeljebb csak az, hogy egy „vak” testet követ. A többszörösen összetett mondatból álló második versszak első tagmondata azonban a „vakságot” mindkét személyre kiterjesztettnek mutatja (ha expliciten nem is fogalmazza ezt meg). A „Wir waren / Hände” („Kezek / voltunk”) állítás ui. nemcsak a közvetlen szöveggörnyezetből, hanem Celan költői életművéből is kikövetkeztethetően utalhat a vakság tényére, amikor is a látás helyett a kezekkel való kitapintás lesz az érzékelés lehetőségévé. Ezt a jelentésvonatkozást nyomatékosíthatja a paradoxnak tűnő állítás, amelyben az egyének egy testrésszel azonosítódnak, azzal a testrésszel, mely számukra az érzékelést lehetővé teszi. A második tagmondatban, miközben az állítmány a „kezekre” vonatkoztatott, beemelődik egy újabb kifejezés, amely összefüggésbe hozható a vaksággal, s ez a „sötétség”: „wir schöpften die Finsternis leer” („kimeregettük a sötétséget”). Az elemzésnek ezen a szintjén eldönthetetlen, hogy milyen sötétségről van szó: 1) természeti jelenségről (az éjszaka sötétsége), 2) a vakság által állandósult sötétségről vagy 3) a „sötétség” kifejezés valamilyen elvont jelentéséről. A harmadik tagmondat, ha nem is segít hozzá a „sötétség” kifejezés jelentésének egyértelmű kijelöléséhez, de lehetőségessé teszi a kifejezésnek a vaksággal való összefüggésbe hozását: a „wir fanden das Wort” („rátaláltunk a szóra”) közlés a magunkban való elmélyedésre is utalhat; a „sötétség” kifejezés tehát azt az állandósult sötétséget is jelentheti, amely (a „vakság” kifejezést figuratív jelentésében értve) egy létállapot, léthelyzet általános érvényű megnevezésévé lesz. Ez utolsó közlésben egyszersmind a BLINDENWORT szóösszetétel második összetevő tagja, a Wort kifejezés is beemelődik, s a következő tagmondat ezt értelmezi, ill. nevezi meg: „... das den Sommer heraufkam: / Blume.” („amely a nyárban feljött: / virág.”) A „Blume” az a szó, amelyre a beszélő én s a megszólított személy rátalált, ezt erősíti meg a harmadik versszak első sora: „Blume — ein Blindenwort” („Virág — egy vakszó”).

Egyetlen utolsó megjegyzés kívánczik még ide: hogy nem a virágról, hanem a BLUME kifejezésről, a szóról van szó, ezt nyomatékosítja nyelvérzékelem szerint a BLINDENWORT szóösszetétel előtt álló határozat.

lan névelő is, amely a szóösszetételben a második összetevő tag jelentését emeli ki. A BLINDENWORT az egy szó, amelyet vakok mondtak, mondanak ki.

II.6.2. ANAFORIKUS VARIÁCIÓ

Anaforikus variációnak azt a nyelvi-szemantikai folyamatot nevezem, amelyben a szóösszetétel összetevő tagjai a szövegben korábban előforduló nyelvi elemek jelöltjeinek szemantikai variáció útján történő újra felvételét jelentik. A szóösszetétel összetevő tagjai közti kapcsolatot a szöveg által előstrukturált. A szóösszetételben megfogalmazott komplex tényállás korábbi állításoknak az értelmezését jelenti: BAUMWORT (faszó), STERNWURF-KASCHEMMEN (csillagdobás-lebuj), WORT NACHT (szóéj).

A BAUMWORT szóösszetétel a *Von Schwelle zu Schwelle* kötet *Im Spätrot (Késővörösben)* című versében fordul elő: „Im Blau / spricht sie ein schattenverheissendes Baumwort . . .” („A kékben / kiejt egy árnyéket ígérő faszót . . .”).

A szóösszetétel többféleképpen parafrázálható, attól függően, hogy az összetevő tagok kapcsolatát (OBJ^A—OBJ^B) milyen szintaktikai struktúrára vezetjük vissza, s ebből következően az egyes összetevő tagoknak milyen mondatbeli funkciót tulajdonítunk. Ez értelmezések sorában egyetlen olyan parafrázis látszik lehetségesnek, amely egy, a reális világban tapasztalható tényállásnak megfelel: „a fát jelölő/kimondott szó”, amikor is a felszíni struktúrában tárgyesetet betöltő BAUM főnév és az alanyi esetet betöltő WORT főnév között az állítás mélystruktúrájában egyfajta szubsztitúciót figyelhetünk meg: a (kimondott) szó nem más, mint a „fa” szó. Egy másik lehetséges parafrázis épp egy, ezzel a szintaktikai struktúrával ellentétes levezetéshez jutna: „a fa által kimondott szó” szerkezethez, amelyben a BAUM főnév alanyként, a WORT főnév tárgyként funkcionál. Ez utóbbi parafrázissal párhuzamos egy olyan értelmezés, amely szerint „a szó a fa kinövése, hajtása”, pl. a BAUMHARZ (mézga) szóösszetétel formális analógiájára. Elképzelhető még egy olyan értelmezés is, amelyben „fa alakú szóra” gondolnánk, pl. a BAUMFARN (páfrányfa) szóösszetétel formális analógiájára. Mindezen értelmezéseknek közös jellemzője, hogy olyan tényállás-konfigurációt feltételeznek, amely a reális világban nem tapasztalható, s amelyek egy közös paradoxonra vezethetők vissza: az elsődleges jelentésében elvont fogalmat jelölő WORT kifejezés meghatározója egy konkrét főnév (BAUM). Bármennyire is kézenfekvőnek tűnhet, hogy a legelső, a reális világban tapasztalható tényállás-konfigurációt kifejező parafrázis mellett döntsünk, azt tapasztaljuk, hogy ez az értelmezés, ha expliciten nem is mond ellent a szóösszetétel közvetlen szövegkörnyezete által kifejezeteknek, elfogadhatatlanul nagy mértékben leegyszerűsíti s elszegé-

nyíti a közlés hírértékét, amennyiben a WORT kifejezésről a BAUM kifejezés jelentésére helyezük a hangsúlyt, holott a szövegkörnyezet mindkét összetevő tag jelentését egyformán nyomatékosítja: a szó az, amely kiejtődik, s amely a fá-val való kapcsolatából következően „árnyékot ígér”. A költői közlés semmiképp sem azt állítja, hogy kimondódik a „fa” szó, hanem azt, hogy kimondódik a BAUMWORT, amely árnyékot ígér. Ahhoz, hogy a szóösszetételnek a szövegkörnyezetében aktualizált jelentése leírható legyen, a vers egészében betöltött helyzet/funkcióját kell megvizsgálni.

A vers témája a halott kedves megidézése: „felébresztése” a nyelvi megnevezés által, amikor is a „kedves” névtelen személye az élet metonimikus jelöljeként is olvasható. A szerelmes vers nem a szerelmet problematizálja, hanem a róla való beszédet; az autentikus megidézés lehetőségeire reflektál. A nyelvi reflexió irányát jelzi a halott kedves személytelen, a nyelvi síkra transzponáló megidézése az éjszaka álomszerű valóságában: az éjszaka valóságában realizálódott beszéd (megszólítás) az „alvó nevek egyikét” ébreszti fel, s vezeti el az éjszakai (álom)világ öntudatlan, organikus létterébe. Az „embernövésű pínia” („... unter die Pinien: / eine, von menschlichem Wuchs...”) — „... a mandulafenyők között: / egy embernövésű...”) ennek az öntudatlan s mégis organikus létformának a képviselője, beszédében — „Im Blau / spricht sie eine schattenverheissendes Baumwort...” — ennek a létformának az egyedülvaló értéke jut kifejezésre. Ez az a nyelv, amely a halál elfogadására s egyúttal (Celan költői létszemléletéhez hűen: ezáltal!) a létteljesség megvalósítására képesül.

A BAUMWORT szóösszetétel ennek a tematizált költői reflexiónak a szintetikus metaforája: a „költői szónak” mint olyannak a nyelvi realizációja.

A szóösszetételnek a versben aktualizált értelmét leginkább megközelítő parafrázis „a fának megfelelő, a fa értékű szó” lenne, amikor is a BAUM kifejezésben, anélkül hogy elsődleges jelentését elveszíténé (ezt hitelesíti a piniákra hyponímiásan visszautaló anaforikus helyzete), a jelentésbővülés szemantikai folyamata megy végbe: az öntudatlanságában teljes, szerves lét metaforikus jelölőjévé lesz.

A STERNWURF-KASCHEMMEN szóösszetétel az *Atemwerde* kötet *Hafen (Kikötő)* című versében fordul elő: „...kreuzen, an Sternwurf-Kaschemmen vorbei, / unsre immer noch trunknen, trinkenden, / nebenweltlichen Münder...” („... kereszteződnek, a csillagdobás-lebuj mellett, / a még mindig részeg, ivó, / mellékvilági szájakaink...”).

A szóösszetétel az OBJ^A—LOC^B [történi] formális szerkezetre vezethető vissza, az értelmezést megnehezíti azonban, hogy az első összetevő tag maga is egy értelmezésre váró újonnan alkotott metaforikus szóösszetétel.

A szóösszetétel értelmezésekor a második összetevő tag, a KASCHEM-MEN kifejezés jelentését szó szerinti értelemben is érthetjük, attól függetlenül, hogy a szövegkörnyezetében, helyhatározói értelmezőként a mondatba ágyazódva, a metaforikus jelentésbővülésére is sor kerül. Szó szerinti értelmezhetősége a nyelvi-szemantikai makrofolyamatok által is előfeltételezett. A vers első mondatában az események helyének a meghatározásaként a HURENTISCH (ringyók asztala) szóösszetétel szolgál, vagyis a KASCHEM-MEN és a HURENTISCH kifejezések között thesaurisztikus reláció áll fenn. Kevésbé egyértelmű a STERNWÜRFEL szóösszetételnek a nyelvi-szemantikai makrofolyamatok általi előfeltételezettsége. A STERN kifejezés szinonimájaként jelenik meg az ASTRAL (csillagokra vonatkozó, csillag-) kifejezés az ASTRALFLÖTE (csillagfuvola) szóösszetételben: „... wie die / Astralflöte von / jenseits des Weltgrats...” („... a világperemen túlról való csillagfuvolaként...”)

A WURF kifejezést a második versszakban előforduló *würfel* (kockázz, kockázd el) kifejezéssel összefüggésbe hozva a kockajáték közbeni dobás értelmében érthetjük, amikor is a STERN kifejezés vagy a játékban részt vevő személy(ek) vagy a kockadobás eredményének metaforikus megnevezéseként fogható fel. A metaforikusan használt STERN kifejezés jelentésében mindkét értelmezés esetén az irónikus leértékelés tudati magatartása érzékelhető. Ezt a magatartást hitelesíti a szóösszetétel szövegkörnyezete is: az érzéki aktust megnevező költői kép lexikájában.

A WORTNACHT szóösszetétel a *Von Schwelle zu Schwelle* kötet *Abend der Worte* (A szavak estéje) versben jelenik meg: „Die Doggen der Wortnacht, die Doggen / schlagen nun an / mitten in dir: / sie feiern den wilderen Durst, / den wilderen Hunger...” („A szóéj szelindekei, a szelindekek / ugatni kezdenek / legbensődben: / ünneplik a vadabb szomjat, / a vadabb éhséget...”)

A szóösszetétel WORT szavának az anaforikus újrafelvétel során való értelmezhetősége aligha szorul magyarázatra, hiszen a WORT kifejezés magában a verscímbe s az azt ismétlő verskezdő szószerkezetben megjelenik. A NACHT kifejezés a világra vonatkozó tapasztalat alapján fogható fel az ABEND kifejezés jelentésével kapcsolatba hozható kifejezőként. A WORTNACHT szóösszetétel szövegbeli helyzetéből következően a vers központi metaforájává lesz. A vers a „szóéj” szituációját írja le, a metaforikusan kifejtett és látomásosan megjelenített történések, tényállások sorát, amelyek a szavak „éjszakáját” jellemzik. Ezt az értelmezést követve a szóösszetétel tehát nem egy időhatározói szerkezetre vezethető vissza — OBJ^A—TEMP^B — [lenni] —, hanem egy birtokos szerkezetre: POSS^A—OBJ^B — [lenni]. Ezzel azonban az összetevő tagok közötti kapcsolat jellege csak formálisan határozódott meg; a versbeli közlések szerint ui. nem arról van szó, hogy a szavaknak éjszakájuk van, hanem arról, hogy „a szó az éjszaka állapotát teremti meg”, egy olyan léthelyzetet, amelyben a „szóéjszaka szelindekei ugatni kezd-

nek legbensődben, a vadabb szomjúságot, a vadabb éhséget ünnepelve". A szóval feltámasztott / előidézett szenvedélyes érzékiség „éjszakája” ez, s ezt értelmezik az utolsó versszak reflexív közlései is.

II.6.3. PARCIÁLIS ANAFORIKUS VARIÁCIÓ

Parciális anaforikus variációnak azt a nyelvi-szemantikai folyamatot nevezem, amelyben a szóösszetétel egyik összetevő tagja a szövegben korábban előforduló nyelvi elem jelöltjének szemantikai variáció útján történő újrafelvételét jelenti. A másik összetevő tag a jelölt új irányból való értelmezését, tematikus váltást hozhat magával. A szóösszetételben megfogalmazott komplex tényállás a korábbi állítás(ok) újjáértelmezését jelenti: AUGENKIND (szemgyerek), BEILWORT (fejszeszó), STERNMAUERSEGLERN (csillagfalvitorlázók), WORTSAND (szóhomok), WORTSTIER (szóbika).

Az AUGENKIND szóösszetétel a *Die Niemandrose* kötet *Eis, Eden* (Jég, éden) című versében fordul elő: „Es sieht, denn es hat Augen, / die helle Erde sind. / Die Nacht, die Nacht, die Laugen. / Es sieht, das Augenkind.” („Ő lát, mert szeme van, / melyek fénylő földgolyók. / Az éj, az éj, az oldatok. / Ő lát, a szemgyerek.”)

A vers kompozíciója egy, a kabalával összefüggésbe hozható enigmatikus felépítést követ. A vers komplex elemzése helyett csak azokra a nyelvi egységekre és szemantikai folyamatokra utalok, amelyek a szóösszetétel értelmezéséhez hozzásegíthetnek. A három versszakból álló vers első sorában azonnal megjelenik az „es”-szel (sing. 3. szem., semleges nemre utaló személyes névmás) jelölt, meghatározatlan alany, amely a második versszakban AUGENKIND-nek mondódik. A versbeli közlések sorra e meghatározatlan „valamit” értelmezik: ő „az elveszett ország, ahol a nádasban egy hold nő”, s ahol „mindez velünk együtt megfagyott”, miközben ő „izzik és lát”, „szemei vannak, melyek fénylő földgolyók”. A versbeli közlések tehát az „elveszett, megfagyott ország” látványát és a látás képességét egyforma nyomatékkal vonatkoztatják a közlések meghatározatlan alanyára, hogy majd az utolsó versszakban a látás eredményeként is felfoghatóan „a jég feltámadásának” a reménye fogalmazódjon meg („Das Eis wird auferstehen, / ehe sich die Stunde schliesst.” — „A jég feltámad, / mielőtt az óra lezáródna.”). A megfagyottság, a „jég” metaforájában Celannak — más verseihez hasonlóan — a fasizmus utáni lét megítélése, történelmi helyzetfelmérése ölt(het) alakot. A „jég feltámadásának” a reményét megfogalmazva s e reményt a látástól függővé téve, e vers azon ritka Celan-versek közé tartozik, amelyekben a változás reménye lehetségesnek, közvetlenül megfogalmazhatónak mutatja magát. Az egyértelműen meghatározhatatlan jelentésű AUGENKIND szóösszetételben e pozitív változásokra képessé lett/tett létre történhet utalás. Komolyan véve a „szemek = fénylő földgolyók”

metaforikus azonosítást, az AUGENKIND szóösszetétel felfogható a „földgolyó gyermekének” is, a fasizmus embertelenségei okán erkölcsi hitelét veszített emberi nem „gyermekként” új életet kezdő, az „édent” újra megengedő lehetőséget megnevező metaforaként. Ez értelmezés mellett döntve a szóösszetétel „a szem gyermeke” — POSSA—OBJ^B — [len-ni] — szerkezetre vezethető vissza, amikor is mindkét összetevő tag a szemantikai folyamatok összefüggésében jut metaforikus ill. metonimikus jelentéshez.

A BEILWORT szóösszetétel a *Die Niemandrose* kötet *Huhediblu* című versében jelenik meg, mégpedig egy szójáték következtében a versbe emelten: „... als Beiwort, als Beilwort...” („... mint mellékszó, mint fejszeszó...” — a *Beiwort* kifejezés *mellékevet* jelent).

A szójátékként versbe emelt BEILWORT szóösszetétel magát a BEILWORT szóösszetétel jelentését is újraértelmezi, miközben korábbi nyelviszemantikai folyamatokra is visszautal. „A szó mint fejsze”, a „fejszeként viselkedő szó” parafrázisokra visszavezethető szóösszetétel nemcsak a történelmi léttapasztalatot metaforikusan megnevező értelemben jut jelentéshez, hanem a konkrét költők eljárásaira emlékeztető módon a vers nyelvi megformáltságának reflexív értelmezéseként is. Verselemzés helyett csak utalok az egyes szavak mechanikus (erőszakos) szétválasztására („feldaraboltságára”), az elliptikus szerkezetek halmozására.

A BEILWORT szóösszetétel ugyanakkor egy parciális kataforikus variáció folyamatának az elemeként is felfogható, mintegy a FALLBEIL (zuhanó fejsze = nyaktiló) kifejezés tartalmának részleges előjelzése-ként.

A STERNMAUERSEGLERN szóösszetétel a *Fadensonnen* kötet *Zur Rechten (Az igazakhoz)* című versében fordul elő: „Die Reise-Sicheln am ausser- / himmlischen Ort / mimen sich weissgrau / zu Mondschalben zusammen, / zu Sternmauerseglern...” („Az utazó-sarlók az égen- / túli helyen / fehérszürkén színlelik magukat / együvé a holdfecskékhez, / csillagfalvitorlázókhoz...”)

A szóösszetétel STERN és SEGLER összetevő tagjai tematikusan előreljeltettek: a „sarlós fecskéféléket” is jelentő SEGLER kifejezés a MONDSCHWALBEN (holdfecskék) szóösszetétel SCHWALBEN szavával, a STERN kifejezés pedig a MOND szóval. Ugyanakkor a SEGLER kifejezés elsődleges jelentésében „vitorlázót” jelent. Nyelvérzékem a szóösszetételt „a csillagfalon túlra vagy azon átvitorlázók” parafrázissal látja leírhatónak, amikor is a „vitorlázók” egyúttal a fecskéféle madarakat is jelölik. Külön értelmezést igényelne a STERNMAUER metaforikus szóösszetétel, mely a „csillagok alkotta fal” parafrázissal írható le. A STERNMAUER és a SEGLER összetevő tagok közötti helyhatározói kapcsolatot hitelesítheti a szövegkörnyezet „égen túli hely” helymegjelölése is, mely az „égi/mennyei helyről” való kijutás jelentését tartalmazza.

A WORTSAND szóösszetétel a *Die Niemandrose* kötet *Les Globes* című versében fordul elő: „Aller / Gesichter, Schrift, in die sich / schwirrender Wortsand gebohrt — Kleinewiges, / Silben.” („Minden / arcok írása, amelybe / kavargó szóhomok fúródott — Kisörökkévalóan, / szótagok.”)

A WORTSAND szóösszetétel WORT összetevő tagja a közlés SCHRIFT kifejezésére utal vissza, mintegy a „minden arcok írása” nyelvi szerkezet az, amely a szóösszetétel értelmezésének az irányát befolyásolja. A közlésben a SCHRIFT kifejezésmetaforikus értelemben jut jelenettséghez, ám anélkül, hogy szó szerinti jelentését elveszítené. A közlés a világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalattal is értelmezhető: „meglátszik az idő vagy a szenvedés stb. nyoma az arcán”, mondjuk a természetes nyelvhasználatban pl. az arcba vésődött ráncokra utalva. Az arc tehát mintegy visszatükrözi azt/mindazt, amit a személy megélt, „leolvashatók” lesznek róla a léttapasztalatok. A ráncosodó arcba, az arc ráncjaiba — „árkaiba” — „fúródhat”, bevésheti magát „valami”, amit a közlés „homoknak” ill. „szóhomoknak” nevez. Ugyanakkor az „írásként” (összefüggő jelek értelmezhető/leolvasható rendszereként) felfogott arcba „fúródott” WORTSAND szóösszetételben a WORT kifejezés jelentése lesz a meghatározó. Homokként viselkedő szavak „fúródnak” a ráncok közé, az arc jelölte „írásba”. „A homokként viselkedő szavak” leírás egyben a szóösszetétel parafrázisa is. E parafrázist hitelesítheti a „szótagok” („Silben”) hátravetett alanyi értelmező is. A „parányi szemcsékből álló laza anyagként” (a homok definíciója) viselkedő „szó” további osztódásra is képesülten („szótagok”), szervesen és materialitásban felfogottan lesz az arc jelölőjévé, az „arc-írás” kiegészítőjévé, létrehozójává. Nem hangsúlyozható eléggé, hogy a költői közlésben *írásról és szóról*, továbbá „kisörökkévalóan létező szótagokról” van szó. A metaforikus közlés nem valamely létélményről tudósít, hanem a létezés („minden arcok” alakulását) befolyásoló költői beszéd-ről. A költői beszéd az, amely nyomot hagy a léten, amely rámutat a létre, lényegi szervezetlenségében is „örökkévalóan”.

A WORTSTIER szóösszetétel a *Lichtzwang* kötet *Bakensammler* (*Irányítógyűjtő*) című versében fordul elő egy parciális anaforikus variáció folyamatát összefoglaló helyzetben: „Baken- / sammler, nächtlings, / die Hücke voll, / am Fingerende den Leitstrahl, / für ihn, den einen an- / fliegenden / Wortstier.” („Irányító- / gyűjtő, éjjel, / a puttony teli, / az újvégen az irányugarat / számára, az egyik oda- / repülő / szóbikának.”)

A *Baken* kifejezés jelentése egyértelműen nehezen jelölhető ki; a hajóv. repülőközlekedésben az irányadót jelenti, a szárazföldi/vasúti közlekedésben a jelzőtáblát. Mindenképpen egy olyan fogalomra utal, amely *irányító jelként* funkcionál. Ez „irányító jel gyűjtője” az „irányugarat” (rep. műszó) mutatja az „odarepülő szóbikának”. A jeladásra szolgáló dolgokat megnevező kifejezések kapcsolatba hozhatók a WORT kifeje-

zéssel. Maga a szó az, amely a kijelölt helyre „repül/leszál”, miközben a szóösszetételben a WORT kifejezés hordozta tartalmak metaforikus predikáció útján való kiegészítésére került sor. A szóösszetétel parafrázisa a „bikának felfogott szó” lehet, s a STIER kifejezés konnotációs rendszerében lehetnének fel azokat a tartalmakat, tulajdonságjegyeket, nyelvi-gondolati asszociációkat, amelyek alapján a WORT kifejezés jelentésének metaforikus kiegészítésére, konkretizációjára vállalkozhatott.

E szóösszetétel, miként a WORTSAND szóösszetétel is, azt példázza, hogy a metaforikusan alkotott szóösszetételek esetében nem feltétlenül érvényesül a szabály, miszerint a meghatározó tag a meghatározott tag előtt áll; a WORT szóval alkotott, itt értelmezett szóösszetételek esetében a WORT kifejezés tekinthető alapszónak.

II.6.4. ANAFORIKUS KOMPOZÍCIÓ

Anaforikus kompozíciónak azt a nyelvi-szemantikai folyamatot nevezem, amelyben a szóösszetétel összetevő tagjai olyan nyelvi struktúrákra és elemekre utalnak vissza, amelyek közvetlenül nem vesznek részt a szóösszetétel létrehozásában. A szóösszetételben megfogalmazott komplex tényállásban a korábbi állítások átszervezés útján történő szintézise következik be: HERZSINN (szívértelem), QUELLNÄCHTIGE (forráséjszakájú), ZELTWORT (sátorszó).

A HERZSINN szóösszetétel a *Die Niemandrose* kötet *Huhediblu* című versében jelenik meg: „Denn sie bewegt sich, dennoch, im Herz-sinn.” („Hiszen ő mozog, mégis, a szívértelemben.”)

A mondat alanyát képező „sie” személyes névmás (sing. 3. szem., nőnemű) az előző mondat *Zerkerirschung* (töredelem, bűnbánat) kifejezésére referál. A szóösszetétel tehát értelmezhető közvetlen szöveggörnyezetében is, mikor is a HERZ kifejezést figuratívan értve „az érzelem, a szívjószág befolyásolta, kialakította értelem” parafrázissal a szóösszetétel szerkezete leírhatóvá lesz. A szóösszetétel jelentése azonban túlmutat a közvetlen szöveggörnyezetben betöltött jelentésfunkción, s közvetlen kapcsolatba hozható a vers egészét létrehozó nyelvi-szemantikai folyamatokkal: a már említett elliptikus szerkezetek, a szintaktikai szervezetlenség nyomait mutató szerkesztésmód mellett az értelmetlenné torzított nyelvi alakzatok s az értelmetlenné tett nyelvi alakzatokra visszautaló értelmes kifejezések expresszív hírértéke, a kérdőszavak halmozása, melyek egy indulati tudatállapotot tükröznek, pl. „Wann, wannwann, / Wahnwann, ja Wahn . . .” („Mikor, mikormikor, / Örületmikor, igen örület . . .”) vagy: „Wann / blüht es, das Wann, / das Woher, das Wohin und was / und wer / sich aus- und an- und dahin- und zu sich lebt . . .” („Mikor / virágzik, a mikor, / a honnan, a hová és mi / és ki, / éli magát ki és meg és oda és hozzá . . .”)

A HERZSINN szóösszetétel ennek a szerkesztésmódnak, közlésmódnak a szintetizáló értékelését is nyújtja.

A QUELLNÄCHTIGE szóösszetétel az *Atemwende* kötet *Erbört* (*Meghallgatva*) kezdetű versében jelenik meg: „Dier, Quellnächte, war / ich nicht ähnlich...” („Hozzád, forráséjszakájú, nem / voltam hasonló...”)

A QUELLNÄCHTIGE névvel illetett személy megszólítása már a harmadik versszakban bekövetkezik, a megszólított személy ott a „megvakulás állapotában létezik” („dir... im Erblinden”). A szóösszetétel NÄCHTIGE kifejezése olvasatom szerint a megvakultság, az örök sötétség képzetére/tényére utal vissza; ehhez az „éjszakához” azonban tematikus progresszió értékűen egy új jelentésvonatkozás kapcsolódik a QUELL kifejezés által. A megvakult személy „forráséjszakájú” lett. Ha az „éjszakát” a megvakult személy létszituációjaként foghatjuk fel, úgy a szóösszetétel QUELL kifejezése ennek a létszituációnak a pozitív értékeire utal. A szóösszetétel parafrázisálható „forrássá lett vagy forrást tartalmazó éjszakaként” is, a *forrás* kifejezést az „eredet, a származás, a kezdet tényeként” fogva fel, de parafrázisálható olyan „éjszakaként” is, amelyben „forrás tör elő”, a *forrás* kifejezést ezúttal a „földből feltörő tiszta vízként” érve. A versbeli nyelvi-szemantikai folyamatok mindkét értelmezést megengedik. A megvakult személy a vers korábbi közlései szerint ui. „földgolyókat tart a kezében”. Megítélésem szerint a QUELLNÄCHTIGE szóösszetételnek itt vázolt mindkét jelentése aktualizált a versben. Nem egyszerűen a szóösszetétel jelentésbeli többértelműsége észlelhető e jelenségben, hanem Celan költői nyelvasználatának sajátossága is: a metaforikus közlésmódban az elvonatkoztatás többszínűsége.

A ZELTWORT szóösszetétel a *Die Niemandrose* kötet *Anabasis* (*Anabázis*) című versében fordul elő: „Sichtbares, Hörbares, das / frei- / werdende Zeltwort: / Mitsammen.” („Látható, hallható, a / szabaddá / levő sátorszó: / Együtt.”)

A szóösszetétel parafrázisa a „sátort alkotó szó”, a „sátor szerepét betöltő szó” lehet. Ez a szó a vers utolsó szavaként meg is neveződik: *Mitsammen*. Ahhoz, hogy a „sátor szerepét betöltő szó” aktualizált jelentése értelmezhető legyen, egyrészt a vers címét, másrészt a szöveg egészét kell szem előtt tartani. Az „anabázis” történelmi vonatkozású kifejezés, a „hadseregnek nehéz, viszontagságos körülmények közötti hadjárata” értendő alatta. A ZELT kifejezés jelentése a „viszontagságos körülmények közötti hadsereg” vonatkozásában jut hangsúlyosan pozitív értékhez. A versbeli közlések azonban nem egy hadjáratról szólnak, hanem tudattörédekek jelzése formájában érzékeltetnek egy léthelyzetet, mégpedig a Celanra oly jellemző módon, a költészet helyzetére, lehetőségeire reflektáltnak. A versbeli közlések nem az élelményként felidézett/megtett útról tudósítanak, hanem az írásról, a csak a nyelvben (nyel-

vileg) elérhető utópisztikus hely kereséséről. Az első versszak közlései közvetlenül kifejezik ezt a kettősséget, miközben a hangsúly egyértelműen az írásra, a költészet lehetőségére helyeződik: „Dieses / schmal zwischen Mauern geschriebne / unwegsam wahre / Hinauf und Zurück / in die herzhelle Zukunft.” („Ez a / keskeny, falak közé írt / járhatatlanigaz / felfelé és vissza / a szívvilágos jövőbe.”)

KATAFORIKUS MAKROFOLYAMATOK

II.6.5. KATAFORIKUS VARIÁCIÓ

A kataforikus nyelvi-szemantikai folyamatban a szóösszetétel mindkét összetevő tagjának jelöltje újrafelnevődik a szemantikai variáció által. A szóösszetételben megfogalmazott komplex tényállás a nyelvi-szemantikai folyamat témájává lesz: WAHNGÄNGER-AUGEN (örületjárat-szemek), WORTHÖHLEN (szóbarlangok).

A WAHNGÄNGER-AUGEN szóösszetétel a *Lichtzwang* kötet e szóösszetétellel kezdődő versében jelenik meg: „Wahngänger-Augen: in euch / münden die übrigen Blicke.” („Örületjárat-szemek: belétek / torkollnak a megmaradt pillanatások.”)

A szóösszetétel parafrázisa az „örületet látó v. láttató szemek”, ill. „az örület járatává lett szemek”.

Nemcsak a szóösszetétel közvetlen szövegkörnyezete, hanem az egész vers felfogható olyan metaforikus közlések sorának, amely a témává tett szóösszetétel jelentésvonatkozásait értelmezi.

Még szembetűnőbben mutatja ezt a nyelvi-szemantikai folyamatot a WORTHÖHLEN szóösszetétel versbeni tematizáltsága: a *témaszót* jelentő helyzete. A szóösszetétel a *Fadensonnen* kötet *Kleide die Worthöhlen aus* (Béleld ki a szóbarlangokat) kezdetű versében jelenik meg, s a vers minden egyes közlése a szóösszetételre utal vissza, azt értelmezi, jellemzi egy-egy felszólító módban megfogalmazott állítással. Ez állítások értelmében a WORTHÖHLEN szóösszetétel a „barlangokat alkotó szavak” leírással parafrázálható; a szóra vonatkozó metaforikus predikáció értelmezését a vers komplex elemzése tenné lehetővé.

II.6.6. PARCIÁLIS KATAFORIKUS VARIÁCIÓ

A kataforikus nyelvi-szemantikai folyamatban a szóösszetétel új nyelvi elemekkel kerül összefüggésbe, miáltal a szóösszetételben megfogalmazott komplex tényállás átértelmezésére kerül sor: HERZFADEN (szívfonalak).

A HERZFADEN szóösszetétel az *Atemwende* kötet *Beim Hagelkorn* (Jégverés-magban) kezdetű versében fordul elő: „...in den Herzfaden die / Gespräche der Würmer geknüpft-:” („...a szívfonalakba / becsomózva a férgek beszélgetései-:”).

Közvetlen szöveggörnyezetében szemlélve a HERZFADEN szóösszetétel egy érzelmi megnyilvánulás, magatartás metaforikus jelölőjeként értelmezhető. A rávonatkozó újabb állítások nem mondanak ellent ennek az értelmezésnek, de új viszonylatokba állítva új tulajdonságjegyekkel látják el: „eine Sehne von der / dine Pfeilschrift schwirrt, / Schütze.” („egy húr, amelytől / nyílírásod surran, lövész.” — Megjegyzés: a *Sehne* szó idegszálát is jelent.)

II.6.7. KATAFORIKUS KOMPOZÍCIÓ

A kataforikus nyelvi-szemantikai folyamatban a szóösszetétel a később kialakuló összefüggések (eszmei) összefoglalására képesül. A szóösszetétel a címszó szerepét vállalja magára: NACHTSTRAHL (éjsugár), WORTAUFSCHÜTTUNG (szófeltöltődés).

A NACHTSTRAHL szóösszetétel a *Mohn und Gedächtnis* kötet egyik versének a címét alkotja. A vers közvetlenül nem értelmezi a szóösszetételt, hacsak a vers első sora nem tekinthető közvetlenül a címre utalónak: „Am lichteften brannte das Haar meiner Abendgeliebten:” („Legfényesebben az estszerűen haja égett:”). Versolvasatomban a címadó szóösszetétel jelentésének közvetlen referencialitása a versben nem adott, a cím a versbeli látomásos közlések egyfajta értékelését nyújtja az „éjszaka kisugárzása” megnevezéssel.

A WORTAUFSCHÜTTUNG szóösszetétel az *Atemwende* kötetben jelenik meg verskezdő helyzetben: „Wortaufschüttung, vulkanisch, / meerüberauscht.” („Szófeltöltődés, vulkanikus, / tengert túlarsogó.”)

Hasonlóképpen az előző szóösszetételhez a WORTAUFSCHÜTTUNG szóösszetétel is címadó (címszó) szerepet tölt be, ám azzal a lényeges különbséggel, hogy a vers nyelvi-szemantikai folyamataiban, a költői képekben és a reflexiókban a szóösszetétel jelentésvonatkozásai konkretizálódnak, egy összefüggő folyamat eredményeként tüntetve fel a szóösszetétel jelentését. A témaként felfogott „szófeltöltődés” a költői alkotás, az autentikus költői szó képzetkörén — Celan költészetszemléletén — belül lesz értelmezhetővé.

III. KITEKINTÉS

Celan újonnan alkotott (metaforikus) szóösszetételeinek csoportosítása azt mutatja, hogy ez idioszinkretikus szóalkotások nyelvészeti, szövegvizsgálati szempontok figyelembevételével körülhatárolhatóak, s az újonnan alkotott nem metaforikus szóösszetételek esetében a világra vonatkozó nyelvi és nem nyelvi tapasztalat, ill. a metaforikus szóösszetételek esetében a szöveggörnyezetben érvényesülő nyelvi-szemantikai (makro)folyamatok segítségével értelmezhetőek.

Az elemzések azt mutatják, hogy a metaforikus szóösszetételek túl-

nyomó többségéhez nemcsak hogy legalább egy szintaktikai struktúra hozzárendelhető, hanem értelemszemantikai értelmezhetőségük is lehetséges. (Kivételt egyedül az izolált helyzetben fellépő metaforikus szóösszetételek alkotnak, melyeknél csupán a szövegben aktualizált *lehetőséges* jelentésről beszélhetünk.) Az értelmezés során azonban legtöbbször be kellett érnem az összetevő tagok közötti metaforikus predikáció s az összetevő tagok jelentésében ebből következő metaforikus jelentésváltozás, ill. a szóösszetétel jelentésstruktúrájában az értelemszemantikai irányultság jellemzésével, más szóval egy „metaforikus értelem” konstruálásával, ám anélkül, hogy a „metaforikus relátum” megfogalmazható lett volna. Vagyis a metaforikus szóösszetételek értelmezésekor a legtöbb esetben felmerült a szóösszetételek jelöltjének az azonosíthatósága.

Egy elmélyültebb jelentéseméleti vizsgálódás, ill. egy összehasonlításra alapuló metaforakutatás (más költők, más típusú költői szövegek metaforikus szóösszetételeinek az elemzése) világíthatná meg, hogy e jelenségben Celan *hermetikus* nyelvhasználatának a jellemzőjét vagy a költői nyelvben felépülő metaforikus szóalkotások *általános* jellemzőjét kell-e látni.

A metaforikus szóösszetételek esetében felmerülő másik nyílt grammatika-szemantikaelméleti kérdés a szóösszetétel jelentésmeghatározó szavának (a nyelvészeti szakirodalomban: *alapszó*) a megállapítására vonatkozik. Az újonnan alkotott nem metaforikus szóösszetételeknél szabályszerűen a szóösszetétel második (utolsó) tagja tekinthető az alapszónak, pl. a NOVEMBERSTERNEN szóösszetétel mindenképpen valamilyen csillagot jelöl. A metaforikus szóösszetételek esetében azonban ez nem tekinthető általános érvényű szabálynak. Parafrázéálva e szóösszetételeket, egy-egy szintaktikai struktúrát rendelttem hozzájuk, a szóösszetételnek a szövegkörnyezetében érvényesülő jelentése azonban gyakran azt mutatta, hogy 1) a szintaktikai determináns nem mindig azonos a szemantikai determinánssal, pl. a HERZ és a WORT kifejezésekkel alkotott szóösszetételek legtöbbjében, vagy hogy 2) szemantikailag mindkét összetevő tag hasonló mértékben dominánsnak tekinthető, pl. a STEIN és a NACHT kifejezésekkel alkotott szóösszetételek legtöbbjében.

Ez a jelenség, vagyis az, hogy a metaforikus szóösszetételekben a szintaktikai (grammatikai) domináció nem esik feltétlenül egybe a szemantikai dominációval, még az izolált helyzetben fellépő szóösszetételeknél is megfigyelhető, pl. a STEINATEM szóösszetétel „a kő lélegzik”, ill. „a kő lélegzete” és a „megkövült lélegzet” szintaktikai szerkezetekre vezethető vissza. Annak ellenére, hogy a szóösszetétel jelentésében nyilvánvalóan valamilyen „lélegzetről” van szó, a szintaktikai determináns szerepét betöltő STEIN kifejezés szemantikailag az ATEM kifejezéssel egyenértékű szerephez látszik jutni.

A grammatikai és a szemantikai domináció kérdése a metaforikus szóösszetételben lényegében az első kérdéskörre utal vissza, a metaforikus

szóösszetételek jelöltjének a meghatározhatóságára. Ha ugyanis a metaforikus szóösszetétel relátuma szabatosan nem határozható meg s a szóösszetételhez (közvetlenül) nem rendelhető nyelven kívüli korrelátum, úgy a szóösszetételek összetevő tagjai közti szemantikai domináció kérdése lényegileg nyitottnak tekintendő; metaforikus értelmeknek a metaforikus predikáció útján történő egymásra vonatkoztatásáról lehet csak szó, melyek közül az egyik vagy a másik kifejezés metaforikus értelme a szövegkörnyezetben juthat szemantikai dominációhoz, attól függően, hogy a szövegkörnyezet mily mértékben egyértelműsíti a szóösszetétel jelentését.

Az, hogy e kérdések ilyen sarkítottan felmerülhettek, kétségkívül sokban következik Celan hermetikus nyelvhasználatából is. E kérdések szemantikaelméleti tisztázása tehát nemcsak a metaforaelméleti kérdések, hanem a hermetikus nyelvhasználat jellemzőinek a megvilágításához is hozzájárulna.

E szemantikaelméleti kérdésekhez kötődik egy irodalomelméleti vonatkozású kérdéskör is. Az elemzések során többször utaltam rá, hogy az egyes metaforikus szóösszetételek, kifejezések a szövegben metaforaként funkcionálnak s nem szimbólumokként. Ezt a megfigyelést hitelesíthetik a metaforikus szóösszetételek jelöltjére vonatkozó kérdések is. A szimbólumot emblematikusan feloldható jelkomplexumnak tartva, amelyhez egy összefüggő eszmerendszerben (költői világlátás, világkép) szabatosan körülhatárolható, kijelölhető tartalom járul, amelyhez tehát a szövegen belül nemcsak, hogy mindig tudnunk kell relátumot hozzárendelni, hanem mindig ugyanaz a relátum kell, hogy hozzárendelhető legyen. Mégpedig egy olyan relátum, amelynek a szövegen kívüli valóságban is meg kell, hogy legyen a megfelelője.

Az itt elemzett kifejezésekkel alkotott metaforikus szóösszetételek viszont arról tanúskodnak, hogy Celan költői nyelvében még az ún. „kulcsszavak” sem viselkednek szimbólumokként. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Celan esetenként nem használ fel emblematikus értékű nyelvi elemeket (pl. MANDEL), de ő maga nem teremt szimbólumokat.

Egyet lehet értenünk Beda Allemann szavaival, aki szerint Celan az utolsó szimbolista költő, akinek azonban nincs már lehetősége arra, hogy szimbólumokban fogalmazhasson.⁴

JEGYZETEK

¹ Wolfgang U. Dressler: „Zum Verhältnis vom Wortbildung und Textlinguistik” (kézirat), 1982

³ Petőfi S. János: „Szöveg, modell, interpretáció”. In: *Tanulmányok — Studije*, 15. füzet, Újvidék, 1982

⁴ Beda Allemann: „Das Gedicht und seine Wirklichkeit”, In: *Études Germaniques*, 1970. július—szeptember, 266—274. o.